

Božo REPE

SLOVENCİ IN FEDERACIJA V ČASU OD TITOVE SMRTI DO PLEBISCITA O NEODVISNOSTI SLOVENIJE

*Verjetno sem prvi srbski komunist, ki je dojel, da vi Slovenci niste za jugoslovanstvo, da ste za svojo samostojno nacionalno državo v okviru Jugoslavije, pod točno določenimi političnimi pogoji.*¹

Zgodovina odnosov med Slovenijo in jugoslovanskim centrom je od slovenske odločitve jeseni 1941, da po osvoboditvi ostane oziroma ponovno postane del jugoslovanske države do plebiscita o samostojnosti in suverenosti Slovenije decembra 1990 (in kasneje razpada Jugoslavije leta 1991), doživljala zelo različna, tudi močno konfliktna obdobja.² Napetosti so se začele že med vojno, zlasti po drugem zasedanju Avnoja, ko je pri nastajanju nove Jugoslavije prišlo do centralizacije najprej posameznih oblastnih segmentov (varnostne službe, vojske), potem pa tudi drugih vej oblasti. Do druge polovice šestdesetih let je bila Jugoslavija centralizirana, politbirojevsko vodena država, ki jo je upravljalo približno deset ljudi iz vseh republik pod avtoritativnim vodstvom Tita, čeprav je bila ustavno - drugače kot prej Kraljevina Jugoslavija - urejena kot federativna država.

Ustavni red v socialistični Jugoslaviji je bil buren in se je pogosto spreminjal. Slovenija je v njem (leta 1947) dobila svojo prvo ustavo v zgodovini sploh, kar je bil velik dosežek, čeprav so bile republiške ustave subsidiarne jugoslovanski, v kateri pa je bila zapisana pravica do samoodločbe vključno s pravico do odcepitve. Prva povojna jugoslovanska ustava je bila sprejeta leta 1946, sledil je ustavni zakon leta 1953, naslednja ustava leta 1963, amandmaji nanjo leta 1967, 1968 in 1971, nova ustava leta 1974, amandmaji nanjo pa leta 1981 in 1988. Februarja 1989 je bila s spremembo srbske ustave (odprava statusa avtonomnih pokrajin Kosova in Vojvodine) posredno spremenjena tudi jugoslovanska ustava in s tem je bilo tudi formalno konec jugoslovanskega ustavnega reda. Slovenija je svojo ustavo spremenila septembra 1989, še v času socialistične oblasti, proces amandmajskega spreminjanja ustave pa tudi sprejemanja drugih pravnih aktov v smeri samostojnosti, se je pospešeno nadaljeval v naslednjih mesecih, vendar se je v ključni fazi prenesel na izvedbo plebiscita (23. december 1990).

¹ Dobrica Ćosić v pismu Spomenki Hribar novembra 1986, o svoji polemiki z Dušanom Pirjevcem leta 1961, objavljeno v Tine Hribar: *Slovenci kot nacija*. Ljubljana 1995, str. 238 (dalje Hribar: *Slovenci kot nacija*).

² Več o tem glej Božo Repe: *Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetka osemdesetih let*. Borec, 1992, 3/4/5, str. 286-298; isti, *Jugoslavija - zgodovinska nuja ali zgodovinska znota*. Časopis za zgodovino in narodopisje, 1994, št. 1, str. 72-76; isti, *Slovenci in federativna Jugoslavija*. *Slovenci in država*, Ljubljana 1995, str. 269-276; isti, *Slovenci in razpad Jugoslavije*. Časopis za zgodovino in narodopisje, 1966, št. 2, str. 236-247.

Vsakokratna ustava je bila izraz trenutnih razmer in zato bolj politično - programski kot ustavni akt. Prva je utemeljevala sistem ljudske demokracije, neke vrste prehodno stopnjo med kapitalizmom in socializmom. Ustavni zakon iz leta 1953 je v ustavno terminologijo uvedel socializem, ker ni bilo več potrebe po prikrivanju dejstva, kdo je na oblasti, saj se je komunistična partija (zveza komunistov) medtem utrdila in izvedla revolucionarne ukrepe. V ustavi iz leta 1963 se je izražala huda politična kriza, spopad med centralisti in federalisti. Ustavni amandmaji konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let so ustavno ureditev preusmerili na pot federalizacije. Ta je najvišjo točko v jugoslovanskih razmerah dosegla z ustavo leta 1974. Ustava je bila nekaj vmesnega med federacijo in konfederacijo, zvezno ustavo je nekako izenačevala z republiškimi in ji ni dajala absolutnega primata. Po drugi strani pa - čeprav je republikam dajala veliko pravic - ni v celoti izhajala iz načela izvirne suverenosti republik in Jugoslavije ni definirala kot zveze držav (konfederacija) pač pa še naprej kot zvezno državo (federacija). Ustava je (tako kot sicer vse poveljne ustave) zagotavljala pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve. Ni pa določila, kako naj bi pravico narodi oziroma republike uresničile. Tudi sicer so si bila pravna mnenja o tej pravici različna: del pravnikov je menil, da je bila z nastankom socialistične Jugoslavije izčrpana, drugi del je zagovarjal njeno stalnost in neodtujljivost. Ustava je tudi vzpostavila zapleten sistem delegatskega načina odločanja in t.i. "dogovorne ekonomije", ki je le deloma upoštevala tržne zakonitosti, zvezi komunistov pa je zagotavljala vodilno vlogo in tako ohranjala enopartijski sistem. Sistem, vzpostavljen na ustavi iz leta 1974, je lahko deloval le, dokler so obstajali trije najmočnejši varovalni mehanizmi: enotna zveza komunistov, ki je delovala po načelu demokratičnega centralizma in s svojo vodilno vlogo to načelo tudi prenašala širše na družbo, enotna armada in Tito kot najvišja avtoriteta, poveljnik vojske, predsednik države in predsednik Zveze komunistov.

Spori med Slovenijo in federacijo so se stalno pojavljali na raznih področjih (čeprav največkrat javnosti prikrito); v obliki kriz pa (največkrat zaradi gospodarskih vprašanj) ciklično na vsakih deset do petnajst let. Do začetka osemdesetih let lahko prepoznamo tri velike politično-gospodarske spore med Slovenijo in federacijo: leta 1945 zaradi zahtev Slovenije, da se v ustavo vnese pravica do samoodločbe vključno s pravico do odcepitve in zaradi gospodarskega izžemanja; v začetku šestdesetih let zaradi zahtev po odpravi centraliziranega gospodarstva in spremembe ustave, ki bi republikam dala več pravic;³ konec šestdesetih let in v začetku sedemdesetih let pa spor zaradi cestnih kreditov in "liberalistične" usmeritve predsednika slovenske vlade Staneta Kavčiča.⁴

Teoretično bi se Jugoslavija lahko preoblikovala v konfederacijo (z avtonomnimi pokrajinami tudi za Srbe na Hrvaškem) v času "liberalizma", saj je bilo za konfederalistični model poleg Hrvaške in Slovenije tedaj - prvič in zadnjič v zgodovini Jugoslavije - tudi srbsko vodstvo Marka Nikezića in Latinke Perović, ki je hotelo samo prevzeti politično in ekonomsko odgovornost tudi za Kosovo. Ta

³ Več o tem glej: Božo Repe: Utrinki iz bližnjega leta 1962. Teorija in praksa, 1989, št. 11-12, str. 1498-1511; 1990, št. 1-2, str. 224-231. Jože Prinčič: V začaranem krogu: slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955-1970. Ljubljana 1999.

⁴ Več o tem glej: Božo Repe: "Liberalizem" v Sloveniji. Borec, Ljubljana 1992.

prizadevanja je Tito izenačil z "maspokom" na Hrvaškem, srbsko vodstvo se je razcepilo, Nikezić in Latinka Perović pa sta bila prisiljena odstopiti. Model, ki je bil sprejemljiv tako za republike (razen Srbije) kot za Tita, je nato predlagal bolj previdni Kardelj. V njem je upošteval Titove 'vladarske' ambicije in vlogo vojske v Jugoslaviji. Republike so dobile samostojnost (ne pa tudi demokracije), enotnost Jugoslavije pa so še naprej zagotavljali omenjeni trije dejavniki.

Postavlja se vprašanje, zakaj je slovensko vodstvo po drugi svetovni vojni pristalo na ponovno centralizacijo, saj si je Slovenija že med vojno dejansko izborila samostojni status v Jugoslaviji z lastno vojsko in lastnimi organi oblasti. Vzrok je bil v prepričanju, da je to nujno zaradi načrtovanih družbenih sprememb (revolucije), da bo "revolucionarni centralizem" kratkotrajen in prehoden in da bo kljub centralizaciji omogočil enakopravnost narodov oz. republik. Vendar se je "revolucionarni centralizem" postopoma spremenil v običajni birokratski centralizem in šele ustava iz leta 1974 je na področju mednacionalnih odnosov Slovenijo v osnovi zadovoljila, to stanje pa je trajalo manj kot slabo desetletje.

Kljub svojemu stalnemu nezadovoljstvu pa je Slovenija v jugoslovansko federacijo verjela, v njen obstoj in ureditev je vložila ogromno energije in nobeni politični eliti (z izjemo dela politične emigracije) do konca osemdesetih let ni prišlo na misel, da bi iskala opcije zunaj Jugoslavije (to bi bilo glede na razmere v Evropi in svetu pred koncem hladne vojne tudi utopično). Temelj vseh nesporazumov med Slovenijo in federacijo je bil v različnem dojemanju Jugoslavije tako kot ga je opisal Dobrica Ćosić: ali zveza samostojnih držav ali unificirana država, ki naj bi sčasoma postala tudi enonacionalna, z večinskim jugoslovanskim narodom. To naj bi dosegli z vmesno stopnjo, to je z oblikovanjem skupne jugoslovanske socialistične kulture, vendar je zamisel zaradi prvega poveljnega skupnega nastopa slovenskih intelektualcev in politikov propadla že v začetku šestdesetih let. Jugoslovansko ureditev po letu 1974 so centralistični politiki, vrh vojske, pa tudi srbska inteligenca imeli za slovenski ("kardeljanski") konstrukt, v politiki slovenskega vodstva so videli "nacionalni pragmatizem in taktiko postopnega ampak vztrajnega uresničevanja svojega nacionalnega cilja - uresničitve samostojne slovenske države", pri čemer naj bi uporabljali metode "inteligentnega makiavelizma".⁵ Zato so že kmalu po sprejetju ustave leta 1974 potekala prizadevanja (najprej v Srbiji), da bi jugoslovansko ureditev spremenili. V osemdesetih letih, po Titovi smrti, so ta prizadevanja postala močnejša, javno se jim je pridružila tudi vojska, pri opoziciji pa so bile kritike ustave povezane tudi s spremembo enopartijskega sistema.

Od Titove smrti maja 1980 do leta 1987 se niti v strukturi niti v funkcioniranju jugoslovanske federacije ni spremenilo nič bistvenega. Na najvišjih državnih in partijskih funkcijah so se v glavnem menjavali ljudje, ki so na oblast prišli po obračunu z "liberalizmom", bodisi stari preizkušeni kadri iz revolucije, ki so bili že v zatonu svoje biološke moči,⁶ bodisi politiki mlajše generacije, ki so se še pravi čas postavili na zmagovalno stran. Bili so predstavniki republik, po Kardeljevi in Titovi smrti politikov z jugoslovansko karizmo ni bilo več in tudi sistem je bil postavljen tako, da "čistih" federalnih funkcij, takih na katere bi lahko prišli ljudje neodvisno od

⁵ Dobrica Ćosić v pismu Spomenki Hribar novembra 1986.

⁶ V prvi polovici osemdesetih let je po Jugoslaviji krožila šala o srbskem politiku, ki je na letališču svojega spremljevalca vprašal: "Ali mi od nekdaj prihajamo ali nekam gremo?"

volje republik, ni bilo več, ne v organih oblasti in ne v zvezi komunistov.⁷

Osnovne postavke "titoizma" uradno niso bile postavljene pod vprašaj niti kar zadeva temelje političnega sistema, medrepubliške odnose (z izjemo vprašanja statusa obeh avtonomnih pokrajin), niti kar zadeva obrambno in zunanjo politiko, čeprav so na posamezne poteze (zlasti obrambne politike) letele tako interne kot javne kritike. Protislovje med uradno razglašnim socialističnim patriotizmom, bratstvom in enotnostjo (izraženo v geslu "tudi po Titu Tito"), ki je ostalo nespremenjeno v političnih programih, partijskih resolucijah, šolskih učbenikih in na

⁷ Od slovenskih politikov je bil zadnji "federalc" Stane Dolanc, ki se je v ZKJ politično povzpел še v Titovih časih, vendar je potem (tudi zaradi intrig Jovanke Broz) vpliv začel izgubljati. Svojo kariero je končal kot član Predsedstva SFRJ, v katerem pa je branil slovensko politiko (vmes je bil zvezni notranji minister v času po kosovskih demonstracijah in ko so v Beogradu organizirali sojenja proti opozicijskim intelektualcem, zaradi česar je veljal za represivnega politika). Zadnji vplivnejši zvezni politiki v osemdesetih letih, ki so razmišljali v izrazito jugoslovanskih kategorijah so bili Stipe Šušar, Branko Mikulić (oba tudi močno ideološko obremenjena) in Ante Marković, ter deloma tudi Veljko Kadijević, ki pa je paktiral s Srbi. V drugi polovici osemdesetih let so za neke vrste Titovega naslednika Srbi in vojska skušali narediti Miloševića. V ta namen so tudi skovali več pesmi, med drugim tudi verz: "Sad se narod na veliko pita, ko će nama da zameni Tita. Sad se znade, ko je drugi Tito, Slobodan je ime ponosito." Vojska ga je po odstopu Mikulića leta 1988 predlagala za predsednika ZIS, vendar na to sam ni pristal, ker je hotel najprej "urediti" razmere v Srbiji, šele nato bi se lotil Jugoslavije (glej: Veljko Kadijević: Moje viđenje raspada. Beograd, str. 106 - dalje Kadijević; Moje viđenje raspada). Težko je presoditi, ali bi Milošević dobil jugoslovansko podporo. Viktor Maier npr. ocenjuje, da je imel jeseni leta 1987 proti sebi "če ne upoštevamo skoraj vseh nesrbskih narodov Jugoslavije, tudi polovico centralnega komiteja, beograjsko meščanstvo, liberalna intelektualna okolja v Beogradu, srbske staroselce v Vojvodini in najmanj polovico Črnogorcev." (Viktor Maier: Zakaj je razpadla Jugoslavija. Ljubljana 1996, str. 71 - dalje Maier, Zakaj je razpadla Jugoslavija). Ta ocena ni točna, saj je Miloševića v spopadu z bolj liberalno strujo Ivana Stambolića poleg vojske podpiralo najmanj še vojvodinsko vodstvo (ki pa je zgrešenost te politike spoznalo leto kasneje), predsedstvo zveznega CK, v "polovici Črnogorcev" so bili tisti, ki so dejansko odločali, podpiralo pa ga je tudi makedonsko in vsaj del bosanskega vodstva. Spomladi leta 1988 bi - če bi želel - z nekaj "kupčevanja" lahko dobil premiersko funkcijo, česar so se zavedali tudi Slovenci in Hrvati, ki so zato predlagali Markovića. Če bi bil Milošević na zvezni funkciji bi verjetno skušal bolj vztrajno uresničiti koncept "tretje" (centralistične Jugoslavije) namesto velikosrbskega koncepta, kar bi pozicijo Slovenije (in Hrvaške) še bolj oslabilo.

Politiki iz večine republik (izjema je Črna Gora in deloma Makedonija) so delo v Beogradu jemali za "začasno", družine se večinoma niso selile z njimi, čez vikende in za praznike so odhajali domov, bivanje v svoji republici pa potem še podaljšali za kakšen dan zaradi "konzultacij", sestankov in sicerjšnjega sodelovanja v domačem političnem življenju. Že od sedemdesetih let dalje Beograd ni bil resnični federalni center, v katerem bi živeli predstavniki vseh jugoslovanskih narodov, se družili in "delali" politiko na neformalnih srečanjih, kraj kjer bi politik preprosto moral biti, če bi se hotel obdržati. To je veljalo le za srbske in črnogorske kadre, vsi drugi so imeli "bazo", od katere so bili politično odvisni po republikah in so temu ustrezno ravnali. Z vzponom nacionalizma v Srbiji je Beograd izgubil tudi tradicionalno gostoljubnost, postal je prostor nacionalističnih mitingov, na katerih so vzklikali protialbanska in protislovenska gesla (novembra 1988 na t.i. mitingu Bratstva in enotnosti je predsednik zvezne borčevske organizacije Mihailo Švabić Slovence pošiljal v Gradec in Filadelfijo). Slovenski politik Franc Šetinc je septembra 1988 po odstopu s funkcije člana P. CK ZKJ izjavil, da se v Beogradu ne počuti več varnega, kar je na burne odzive naletelo v srbskem časopisu, njegovega naslednika v P. CK ZKJ Borisa Muževića pa so policisti v Beogradu celo pretepli med - domnevno rutinsko - kontrolo prometa. To je imelo za posledico, da se je v pripravi na spremembo nove jugoslovanske ustave začela pojavljati zahteva po eksteritorialnosti Beograda in po prerazporeditvi zveznih funkcij po republikah (kar je sicer predlagal že France Klopčič v svojem nacionalnem programu).

proslavah, ter med realnim doživljanjem Jugoslavije, pa je bilo velikansko, kar še zlasti velja za Slovenijo.⁸ Kulturne in ekonomske razlike (7:1 med Slovenijo in Kosovom), indiferentnost, medsebojno nepoznavanje oz. stereotipne predstave drug o drugem so bile v osemdesetih letih večje kot kdajkoli po vojni. Informacijski sistemi so delovali predvsem znotraj republik. Slovenci so na Jugoslavijo gledali z mešanimi občutki, kar je bilo pogojeno tudi z generacijskimi razlikami, pogledi pa so se z naraščanjem jugoslovanske krize poenotili. Občutek, da Slovenija zaostaja, je bil vse močnejši, saj naj bi po podatkih, s katerimi so razpolagale oblasti, kupna moč Slovencev, ki je sredi sedemdesetih let znašala 80% kupne moči Avstrijcev sredi osemdesetih padla na 45%.⁹ K homogenizaciji Slovencev so prispevali tudi tendencioznost poročanja medijev v drugih republikah in zavist, ker je kot edina federalna enota še razpolagala z minimalno akumulacijo in ker je v času krize in pomanjkanja raznih artiklov ohranila relativno dobro oskrbo,¹⁰ hkrati pa so prebivalci lahko kupovali tudi onstran meje. Starejša generacija, zlasti partizanska, je imela do Jugoslavije čustven odnos, kar velja precej za politike, ki so sodelovali pri njenem ustvarjanju. Čeprav so vztrajno branili slovenske interese, si npr. Jože Smole, Janez Stanovnik¹¹ ali celo ortodoksni, a do centra močno kritični France Popit, ki so bili v jugoslovanskih medijih dolgo najbolj napadani slovenski politiki, slovenske prihodnosti niso znali predstavljati izven Jugoslavije (o njihovih pogledih so zlasti srbski mediji in politika - morda tudi zavestno - ustvarjali popolnoma drugačen vtis). Tudi pogled generacije, rojene med vojno in v letih po njej (v politiki so del vodilnih položajev prevzeli v drugi polovici osemdesetih let) se ni bistveno razlikoval. Tudi pri opoziciji razmišljanja o samostojnosti Slovenije - generalno vzeto - niso segala čez konfederativni model. Kolikor je bil narodnjaškega radikalizma se je (razen pri majhnih strankah in posameznih politikih) hitro obrusil, ko je Demos prevzel oblast in se je soočil z realnimi razmerami. V zavesti Slovencev je bilo jugoslovanstvo dokončno pokopano šele z intervencijo JLA v Sloveniji junija 1991.

V psihološkem smislu pa se je razhod pripravljaval vsa osemdeseta leta in je bil tudi posledica sedemdesetletnega bivanja v Jugoslaviji in z njim povezanega izginotja zgodovinskega strahu pred germanizacijo in italijanizacijo na eni strani, ter hkrati naraščanja ogroženosti pred srbizacijo na drugi strani. Ne nazadnje je bil tudi posledica neuspešnih poskusov jugoslovanskih oblasti po privzgojitvi jugoslovanskega (socialističnega) patriotizma. Pri mlajših generacijah je v osemdesetih letih jugoslovanska zavest delovala le še pri športu (zlasti nogometu in košarki) ter "jugoslovanskem" popu in rocku. Za fantovski del populacije je bila glavna "jugoslovanska" izkušnja (večinoma slaba) služenje vojske. Tradicionalne šolske ekskur-

⁸ Prvi so utečene rituale načeli mladinci s kritikami praznovanja Titovega rojstnega dne (dneva mladosti) in z njim povezane šafete mladosti ter spremljajočih prireditve, zlasti na osrednji proslavi v Beogradu (več o tem glej: Vasilij Melik, Franc Rozman, Božo Repe: Zastave vihrajo. Ljubljana 1999).

⁹ Arhiv predsedstva, 29. seja P. SRS, 4. 12. 1987, Osnutek ocene razmer v SRS po uveljavitvi interventnih ukrepov.

¹⁰ Slovenska vlada je v osemdesetih letih več kot polovico časa porabila samo za reševanje vprašanj, povezanih z oskrbo.

¹¹ "Stanovnik (je) med vsemi pogovori, ki jih je imel s piscem med letoma 1988-1989, ponavljal, da si kot predstavnik na Jugoslavijo navajene generacije obstanka Slovenije zunaj nje ne more zamišljati; dopustil je možnost, da bi mladi ljudje na to kdaj gledali drugače. V tem pogledu se je ujel z Jožetom Smoletom, ki je dajal podobne izjave." Maier, Zakaj je razpadla Jugoslavija str. 106.

zije in maturantski izleti po Jugoslaviji so bili preusmerjeni na zahod, generacije, odraščajoče v osemdesetih letih so (z izjemo Dalmacije) druge dele Jugoslavije komajda poznale, nikoli niso videle svojega glavnega mesta in do Beograda kot centra niso imele nikakršnega odnosa (če pa že, je bil bolj pozitiven kot negativen), niti ne bi na sliki prepoznala jugoslovanske skupščine. Tudi vrednote so bile popolnoma različne. Pri Slovencih je (ne glede na generacijo) prevladoval ekonomski "egoizem" (kot so jim pogosto očitali), usmerjenost na zahod, potrošništvo, in želja po modernizaciji, ki naj bi iz Slovenije čim prej naredila postindustrijsko družbo in jo izenačila z razvitimi evropskimi državami. Nacionalizem je (razen pri delu intelektualcev in kasneje tudi politikov, ki jim je - tako kot Srbom - pomenil vrednoto samo po sebi) izhajal predvsem iz zavesti, da Jugoslavija postaja "cokla" v teh težnjah, vzroke je imel v naraščajoči krizi, usmerjen pa je bil predvsem proti priseljencem z juga ("južnim bratom" kot so jim posmehljivo rekli). K temu je precej prispevalo tudi medijsko razglašanje Slovenije "za dežurnega krivca" za težave v Jugoslaviji.¹² "Devetletni srbski otrok ve vse o Kosovu, devetletni slovenski pa vse o računalniku"¹³ je različnost v pojmovanju sveta jedrnatno označil dolgoletni zvezni politik Stane Dolanc.

Nova Kučanova ekipa, v katero so sredi osemdesetih let prišli tudi samozavestni managerji in tehnokrati mlajše generacije, ki so svet opazovali skozi prizmo svetovne računalniške in informativne revolucije, je bila v svojih ocenah razlik med jugoslovansko in slovensko vizijo razvoja še bolj brezkompromisna. Novi izvršni sekretar CK ZKS za znanost in tehnologijo Ciril Bašković je že kar na prvem delovnem sestanku po kongresu ZKS leta 1986 za "prevladujočo kulturno - upravljalško značilnost Jugoslovancev" označil "silovit primitivizem", stanje, v katerem "za besedo takoj šine nož", v nasprotju s Slovenijo, ki da že ima izdelano strategijo inovacijske družbe.¹⁴

Ker je bil sistem v osemdesetih letih še vedno naravnat tako, da je o vsem odločal vrh Partije (predsedstvo CK ZKJ in CK ZKJ), odločitve pa so bile potem zgolj speljane skozi megalomansko delegatsko in samoupravno strukturo, so se vsi glavni politični spopadi do razpada ZKJ v začetku leta 1990 odvijali v vrhu ZKJ, s pomočjo partijske discipline (večinskega odločanja v organih in demokratičnega centralizma) pa so poskušali disciplinirati neposlušne.¹⁵ Tudi poskusi po smrti

¹² Arhiv predsedstva, Politično varnostna ocena P. SRS 25. 12. 1987.

¹³ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II (dalje ARS II). Zapisnik s sestanka članov CK ZKJ iz Slovenije, 3. 12. 1987.

¹⁴ ARS I. Dogovori, sprejeti na delovnem razgovoru članov predsedstva in izvršnih sekretarjev P. CK ZKS na Brdu pri Kranju.

¹⁵ Veliko večino vodilnih položajev v vseh sferah so zasedali komunisti, oficirski kader je bil več kot 90% komunističen. ZKJ pa je tudi številčno predstavljala izjemno močno politično silo: na začetku osemdesetih let, ko je dosegla najvišjo številko v vsej svoji zgodovini je štela 2.111.731 članov (200.000 je bilo sprejetih samo v letu Titove smrti), kar je predstavljalo 9% jugoslovanskega prebivalstva in skoraj 25% vseh zaposlenih. Osrednji partijski organ je bil CK ZKJ v katerem je bilo okrog 120 delegatov iz republik in pokrajin. Predsedstvo CK ZKJ je imelo po tri člane iz vsake republike in dva iz avtonomne pokrajine (skupaj 22), po položaju je bil v njem še predstavnik organizacije ZK v JLA, ki je imela praktično enako moč kot republiške organizacije ZK. Predsedstvo sta vodila predsednik in sekretar z enoletnim mandatom, po določenem vrstnem redu republik in pokrajin. Na seje predsedstva so bili pri pomembnejših zadevah vabljeni tudi predsedniki republiških predsedstev centralnih komitejev.

Tita, da bi Jugoslavijo ponovno centralizirali, so - do sprejetja amandmajev na srbsko ustavo - šli predvsem skozi ZKJ, začeli pa so se že na 12. kongresu ZKJ leta 1982 (prvem kongresu brez Tita in Kardelja).¹⁶ Čeprav naj bi bila ZKJ formalno ločena od države že od leta 1952, je dejansko do razpada na 14., izrednem kongresu (od 20. do 24. februarja 1990) predstavljala okostje jugoslovanskega sistema, kar so morali upoštevati tudi v Sloveniji, kjer se je klasična vloga partije začela topiti po letu 1987, politični centri moči so vedno bolj postajale inštitucije sistema (skupščina, predsedstvo), politično vplivne pa tudi druge družbenopolitične organizacije (SZDL, ZSMS), ki se jim je opozicija konec osemdesetih let po moči zelo hitro približevala. Milan Kučan je še jeseni 1989 razmišljal o razpustitvi ZKS, pa tega ni upal storiti zaradi prepričanja, da sta vojska in policija še preveč vezana nanjo.¹⁷

Mednacionalno in politično ravnovesje v federaciji je bilo krhko, saj ni bilo več Tita, zadnje avtoritete, ki bi na koncu odločil o sporih. Centralistični pritisk se je večal, slovenska uradna politika ga je poskušala obdržati tako, da je po korakih popuščala. Do sprejema amandmajev k slovenski ustavi septembra 1989 se je ob poskusih centralizacije največkrat najprej oglasila javnost, šele potem je reagirala tudi politika. Ta je bila v Beogradu pogostokrat nemočna, saj ni imela zaveznikov. Hrvaški politiki so sicer s slovenskimi potihem simpatizirali, na sejah pa molčali. "Hrvati so se pripravljeni boriti do zadnjega Slovenca", je to politiko cinično označil Milan Kučan. Hrvaški molk so šele leta 1988 prekinili nekateri hrvaški časopisi, najprej zagrebški tednik *Danas*, ki je kritiziral srbski nacionalizem in Miloševićev mitingaški pohod na oblast, potem pa tudi (z zadržano projugoslovansko noto) dnevnik *Vjesnik*. Previdno so tisku sledili tudi hrvaški politiki. Ti so se na 17. seji CK ZKJ 17. oktobra 1988¹⁸ pridružili t.i. "neprincipialni koaliciji" proti Miloševiću, potem pa je bilo vedno več zavezniških potez med Slovenijo in Hrvaško (ena ključnih je bila podpora hrvaških komunistov slovenskim na 14. kongresu ZKJ januarja 1990). Medsebojna podpora je bila sicer dostikrat bolj naključna, odvisna od trenutnega ujemanja interesov znotraj obeh republik in ne nazadnje tudi od ljudi, ki so v federaciji delovali.¹⁹ Kljub temu pa leto 1988 lahko

¹⁶ Na kongresu je preveliko samostojnost republik in pokrajin kritiziral zlasti Rade Končar (sin znanege istoimenskega revolucionarja), zahteval pa je tudi statutarne spremembe, s katerimi bi omejili pristojnosti republiških zvez, ZKJ pa organizirali predvsem po proizvodnem in teritorialnem principu. Kongres je njegov in še nekaj podobnih predlogov zavrnil.

¹⁷ Ljerka Bizilj, Nace Bizilj: *Novinarski arhivi*. Ljubljana 1996 str. 168 (dalje Bizilj, *Novinarski arhivi*). Policija in varnostna služba sta bili od leta 1966 decentralizirani, tako da je tu verjetno mišljen znotraj republiški odnos med oblastjo oz. ZKS oz. varnostnimi organi. Problemi povezani z morebitno razpustitvijo ZKS (in ustanovitvijo nove, "Kučanove" stranke) so bili tudi drugje in ne zgolj v odnosih v federaciji.

¹⁸ Na seji naj bi z glasovanjem preverili, koliko zaupanja še uživa zvezni partijski vrh. Seja je medijsko ostala zapažena po dveh dogodkih: slovenski član CK ZKJ Vinko Hafner je med svojim govorom Miloševiću zažugal s prstom in izrekel stavek: "Tovariš Milošević, dobro razmisli o tem, kakšno pot si ubral"; Makedonec dr. Vasil Tupurkovski pa je po glasovanju izjavil: "Bojim se, da je ena republika izgubila, zmagala pa neprincipialna koalicija." Sintagma o neprincipialni koaliciji je potem postala osrednji očitke na račun vseh republik, ki so nasprotovale ponovni centralizaciji Jugoslavije in velikosrbstvu, čeprav v času 17. seje in še dolgo po njej take koalicije dejansko ni bilo.

¹⁹ Najvplivnejši Hrvat v jugoslovanskem vodstvu v osemdesetih letih dr. Stipe Šušar, predsednik CK ZKJ in nato član P. SFRJ, pobudnik in organizator več ideoloških kampanj proti nacionalističnim in protijugoslovanskim silam, je npr. podpiral Miloševića pri njegovem vzponu na oblast, ker ga je imel

štejemo za konec slovenske izoliranosti v federaciji in za začetek nastajanja protisrbskega bloka, ki se je nazadnje končal v znani pat poziciji štirih proti štirim v zveznem predsedstvu, v slovensko - hrvaških odnosih pa z obdobjem tesnega sodelovanja jeseni 1990 in spomladi 1991 ter celo z (neuspelim) poskusom ustvarjanja hrvaško - slovenske federacije.

Po albanskih demonstracijah na Kosovu leta 1981 je srbsko vodstvo - prepričano, da samo Srbija nima svoje države - načelo vprašanje redefiniranja položaja obeh avtonomnih pokrajin, pri čemer je dobilo podporo CK ZKJ. Politično neenotno srbsko vodstvo je v letu 1981 še pristajalo na iskanje rešitev znotraj obstoječe ureditve in ni vztrajalo pri reviziji ustave. V naslednjih treh letih "pa se je v velikem delu javnosti razvilo prepričanje, da so dezintegracijski procesi tako razbili politično, ekonomsko, kulturno in duhovno enotnost in skupnost (zajedništvo), da je Jugoslavija na robu prepada. Ta duh razpadanja je krožil na brezkončnih sestankih, okroglih mizah in simpozijih, po časopisih, radiu in televiziji, v glavnem v Beogradu, medtem ko so nekatere druge sredine to spremljale z mešanimi občutki."²⁰ CK ZK Srbije je zahteval poenotenje velikih sistemov (železnica, PTT, elektrosistema), ukinitev načela soglasja v federaciji ("izven okvirov, določenih z ustavo" in sprejemanje odločitev po večinskem sistemu (kadar je to predvideno z ustavo). V notranje srbske razmere je sredi osemdesetih let posegel CK ZKJ, ki je ustanovil posebno komisijo za preučitev odnosov v Srbiji. Komisijo je vodil Milan Kučan, njene ugotovitve pa so podpirale tezo, da je položaj Srbije neenakopraven z drugimi republikami. Tudi sicer je pri nekaterih slovenskih politikih do prihoda Miloševića na oblast prevladovalo prepričanje, da močna Srbija pomeni podporo tudi Sloveniji (in Jugoslaviji), saj krepi državnost republik. Notranji politični spopad v Srbiji je bil razrešen leta 1987. Z zmago velikosrbske (miloševićevske) usmeritve se je začel tudi srbsko - slovenski konflikt, ki je bil hkrati spopad za naravo jugoslovanske federacije (enakopravna skupnost narodov ali Srbošlavija) in soočenje dveh razvojnih modelov: moderne, pluralistične, odprte družbe, ki naj se čim prej vključi v evropske integracijske procese ali pa patriarhalne in egalitaristične, na t.i. ("modernem") socializmu temelječe skupnosti, ki se ne bo priklanjala "diktatu" zahoda in "hlapčevsko" prosila, da jo sprejme medse. V letih 1987-1990 je bil - prvič v zgodovini jugoslovanske države od leta 1918 dalje - ključen srbsko slovenski konflikt in ne srbsko - hrvaški (v katerem je v prejšnjih zgodovinskih obdobjih običajno Slovenija igrala "jeziček na tehtnici"). To ni bil konflikt dveh nacionalizmov - kot so to večinoma prikazovali politiki in mediji na zahodu - pač pa konflikt omenjenih razvojnih modelov. Ker je z značilno balkansko zvijačnostjo ("nadmudrivanjem"), izigravanjem obstoječe zakonodaje in nazadnje s politiko sile prevladal srbski koncept, je Jugoslavija tudi razpadla. Ali, kot je zapisal Viktor Maier: "Menim, da je odmik Srbije od temeljev enakopravnosti, demokracije in strpnosti glavni vzrok razpada Jugoslavije."²¹

Kljub zavestnemu prizadevanju jugoslovanske politične nomenklature, da se v funkcioniranju sistema - razen kozmetičnih sprememb in nujnih ukrepov, s katerimi

za ideološkega zaveznika, in mu je podporo odrekel šele oktobra 1988. Tudi njegov naslednik je ravnal zelo protislovno, pač v skladu s položajem Hrvaške in njenimi trenutnimi interesi.

²⁰ Dušan Bilandžić: Jugoslavija poslije Tita. Zagreb 1986, str. 90.

²¹ Viktor Maier, Zakaj je razpadla Jugoslavija, str. 12.

bi izšli iz gospodarske krize - nič ne spremeni in da ZKJ obdrži dominantno politično vlogo v sistemu, pa sta v osemdesetih letih opazni dve bistveni spremembi, ki sta postali usodni za (post)titoistični model. Prva je porast kritike na račun sistema in postopno formiranje opozicije, druga pa nujnost, da se - v pomanjkanju avtoritete Titovega kova - del odločitev prenese v inštitucije sistema, to je zvezno skupščino, zvezno vlado in predsedstvo SFRJ, ki pa na to niso bili pripravljeni in so pravila obnašanja šele morali oblikovati. Poleg tega je v zapletenem jugoslovanskem pravnem sistemu veljala precejšnja zmeda, poleg javne pa je obstajala tudi tajna zakonodaja.²² Skupščina SFRJ je bila (na srečo zagovornikov samostojnosti republik) zasnovana tako, da brez soglasja ni bilo mogoče sprejeti nobene pomembne politične odločitve in je taka ostala do razpada Jugoslavije. Podobno je veljalo za zvezno ustavno sodišče in še nekatere institucije, katerih odločitve je bilo zaradi nedorečene ustave in dvomne zakonodaje (s pravnimi "smicalicami", kot je to jezno označil Borisav Jović), mogoče blokirati. Zvezna vlada se je dolgo omejevala zgolj na ekonomske probleme in se v politične odnose med republikami ni želela vpletati več kot je bilo nujno, pa tudi vojsko je - kljub megalomanskim projektom, ki so najedali proračun - puščala v privilegiranem položaju, ki ji ga je ustvaril Tito. Šele Ante Marković je pokazal tudi širše politične ambicije (na koncu tudi z neuspešnim poskusom, da bi formiral svojo vsejugoslovansko stranko in z ustanovitvijo zvezne televizije), vendar ni bil dorasel moči republik, predvsem ne Srbiji. Tako je na koncu ostalo le predsedstvo SFRJ, na katerem se je jugoslovanski sistem zaradi srbskih blokad (neizvolitev Mesića za predsednika P. SFRJ) tudi dokončno zlomil.²³

- ²² Leta 1980 je bil sprejet zakon o uradnem tajnem listu (v Sloveniji je bil ukinjen marca 1989, za Jugoslavijo nimam podatka). Tajni uradni list je izdajala zvezna skupščina, v njem pa so predpise poleg skupščine lahko objavljali še JLA, Svet guvernerjev narodne banke Jugoslavije, SDK Jugoslavije, Gospodarska zbornica Jugoslavije in Jugoslovanska interesna skupnost za odnose s tujino.
- ²³ Po Titovi smrti so bila šele vzpostavljena pravila, po katerih naj bi predsedstvo funkcioniralo. V njem je bil po en predstavnik iz vsake republike in avtonomne pokrajine, do spremembe ustavnih amandmajev leta 1988 pa po položaju tudi predsednik predsedstva CK ZKJ. Na seje so bili lahko vabljeni tudi predsedniki republiških predsedstev (ta praksa je z naraščanjem krize postala dokaj pogosta) ali drugi funkcionarji (največkrat predsednik vlade ali posamezni ministri, zlasti notranji in obrambni). Leta 1981 je bil sprejet Poslovnik o delu Predsedstva Socialistične federativne republike Jugoslavije. Po njem naj bi predsedstvo delalo po načelu kolektivnega odločanja in odgovornosti, z usklajevanjem svojih stališč. Seje je skliceval predsednik, v njegovi odsotnosti pa podpredsednik (to določilo je v času Drnovškovega predsednikovanja skušal izkoristiti Jović septembra 1989 ob sprejemanju amandmajev na slovensko ustavo). Predsedstvo je imelo Svet za ljudsko obrambo, ki je bil formalno posvetovalen organ, čeprav mu je pripisovalo veliko težo (pomemben del pristojnosti z obrambnega področja je lahko predsedstvo preneslo na obrambnega ministra). Od leta 1983 dalje, s spremenjenim in dopolnjenim pravilnikom, je kot posvetovalni organ nastal tudi Svet za zaščito ustavne ureditve. V nujnih razmerah je predsedstvo lahko delovalo tudi brez posebne seje (tudi to so na koncu izrabili Srbi, ko je predsedstvo delovalo v okrnjeni sestavi, brez predstavnikov iz nesrbskih republik). Predsedstvo je o vprašanih iz svoje pristojnosti odločalo z javnim glasovanjem in z navadno večino glasov svojih članov. Z dvotretjinsko večino (tudi ta člen se pogosto ni upošteval) pa o začasnih ukrepih, o določanju virov sredstev za obrambo v izrednih okoliščinah, o določitvi predloga, da se začne postopek za spremembo ustave SFRJ, da se preloži izdaja zakona ali zadrži izvršitev predpisov ZIS, o določitvi predloga kandidata za predsednika ZIS in o sprejetju poslovnika o delu predsedstva. O delu predsedstva naj bi izhajal poseben bilten. Seje predsedstva so bile snemane in pisani magnetogrami ter zapisniki, vendar teh niso pošiljali republiškim predsedstvom ali drugim organom. Te (ali javnost) je predsedstvo o svojih stališčih

Kritika jugoslovanskega političnega sistema se je predvsem iz kulturnih, publicističnih in znanstvenih vrst začela pojavljati že v letu Titove smrti in je potem sredi osemdesetih let skokovito narasla. V prvem obdobju med letoma 1981 in 1983 so bile v ospredju obravnave predvsem t.i. tabu ali enostransko prikazovane teme iz preteklosti: državljanska vojna (četništvo, ustaštvo), prevzem oblasti s strani komunistične partije, informburo (Goli otok). O teh temah je nastalo na desetine literarnih del, gledaliških in filmskih stvaritev, spominskih zapisov, pa tudi socioloških, filozofskih in zgodovinsko opisnih del, o katerih so potem razpravljali po časopisih. Zelo hitro se je ta kritika prenesla najprej na Tita, nato pa na sistem, kakršnega sta vzpostavila on in komunistična partija (ta je po mnenju kritikov v osnovi ostal boljševeški), sledilo pa je zavračanje legitimnosti oblasti in sistema. Največja centra kritik sta bila Beograd in Ljubljana, pri čemer so se oblasti v Ljubljani izogibale represivnim ukrepom in so poskušale kritike utišati s t.i. administrativnimi ukrepi, to je z zaplembami posameznih številk revij, prepovedmi objave posameznih knjig (čeprav se je to dogajalo bolj redko), menjavami v uredništvih, organizacijo razprav v SZDL ali marksističnih centrih, na katerih so posamezna dela kritizirali (t.i. "družbena kritika", kot so temu rekli). V Beogradu je bila neodvisnost tiska v začetku osemdesetih let zelo visoka, kar se je odražalo tudi v visoki kakovosti časopisov in revij, potem pa so jo začeli omejevat.

Stiki med slovenskimi in srbskimi intelektualci so bili npr. več let zelo prisrčni tudi na osebni ravni,²⁴ čeprav je pri Slovencih na osnovi izkušenj iz šestdesetih let vedno obstajala tudi previdnost.²⁵ Po začetni solidarnosti in medsebojnem podpiranju proti oblasti v začetku osemdesetih let, je do prvega večjega spora prišlo leta 1983 zaradi skupnih programskih jeder v šolstvu. Kljub temu so se stiki nadaljevali, med pomembnejša srečanja pa sodi srečanje med slovenskimi in srbskimi intelektualci 14. novembra 1984 v gostilni Mrak v Ljubljani, kjer pa so se - ob sicer skupni ugotovitvi, "da je z obstoječo Jugoslavijo, v kateri se vsi počutimo le slabo, konec" - sprli ob vprašanju pravice do samoodločbe in s tem osamosvojitve (ki je bilo tedaj mišljeno kot konfederativni status Slovenije v Jugoslaviji).²⁶

občasno obveščalo s posebnimi sporočili. (Poslovnik o delu Predsedstva Socialistične federativne republike Jugoslavije, Uradni list SFRJ št. 6, Beograd 30. januarja 1981 in Uradni list št. 69, januar 1983).

- 24 Dobrica Ćosić je npr. imel tesne stike še s perspektivovsko generacijo slovenskih intelektualcev, potem pa zlasti s Spomenko in Tineto Hribarjem oz. krogom Nove revije in je pogosto prihajal v Slovenijo.
- 25 Viktor Maier se iz zgodnjih osemdesetih let spominja vzdih slovenskega razumnika "Bog nas obvaruj srbskih liberalcev." (Maier, Zakaj je razpadla Jugoslavija, str. 41).
- 26 Sestanka so se udeležili Dobrica Ćosić, Mihajlo Marković in Ljubomir Tadić s srbske strani ter Spomenka Hribar, Tine Hribar, Marjan Rožanc, Milan Apih, Ivan Urbančič in Taras Kermauner s slovenske strani (srečanje naj bi bilo tajno, vendar ga je spremljala služba državne varnosti, posnetek pa je ohranjen v arhivu Sove). Nekateri udeleženci, npr. Tine Hribar sestanek ocenjujejo kot zelo pomemben (sopadal naj bi z ugotovitvami novorevijaškega kroga, da zagotovitev slovenske samobitnosti lahko zagotovi le konfederativen status), medtem ko drugi (Taras Kermauner) menijo, da ni imel prelomnega pomena, da je šlo bolj za neke vrste "tipanje". (Razgovori pisca s Tarasom Kermaunerjem december 1993 - februar 1994, neavtoriziran magnetogram str. 42, Arhiv Znanstvenega in publicističnega središča Ljubljana). O sestanku sicer več glej Tine Hribar: Nova, osamosvojitvena volja Slovencev. Slovenci in država, Ljubljana 1995, str. 279-293; isti, Slovenska državnost str. 225 in dokumentacijski dodatek str. 238-240 in 248-250.

Po sestanku v Mraku so se začele tudi javne polemike med slovenskimi in srbskimi intelektualci (npr. med Ruplom in Ljubomirom Tadićem po objavi intervjuja z Ruplom v Dugi decembra 1986 ali med Čosićem in Kermaunerjem v Pismih srbskemu prijatelju), čeprav začetek sistematičnega napadanja Slovenije in nato srbsko – slovenske medijske vojne, ki je trajala do razpada Jugoslavije in še čez, lahko datiramo že kakšno leto prej.²⁷ S tem v zvezi je zanimiva teza, da je bilo ustvarjanje sovraštva do Slovencev predvsem v funkciji homogenizacije Srbov, ne pa priprave na morebiten kasnejši spopad (tako kot pri Hrvatih), ki s Slovenci ni bil predviden.²⁸ Kakorkoli: leta 1986 so slovenski in srbski intelektualci šli vsak svojo pot. Stiki na osebni ravni so se nekaj časa še nadaljevali, vendar ne več prav dolgo po tem, ko so v javnost prišli deli memoranduma SAZU.²⁹ Obtožbam na račun slovenskih intelektualcev so v srbskih medijih kmalu pridružile obtožbe na račun slovenske politike, razhodu opozicijskih intelektualcev obeh narodov pa je postopoma sledila tudi politika. To pa ne pomeni, da stikov in poskusov najti skupni jezik in doseči morebiten dogovor med slovenskimi in srbskimi politiki in intelektualci tako na oblastni kot na opozicijski strani v času razpadanja Jugoslavije in tudi najhujših medsebojnih konfliktov ni bilo, čeprav seveda niti zdaleč niso dosegli ravni političnega kupčevanja med Tuđmanom in Miloševićem.³⁰

²⁷ Prve večje polemike so potekale leta 1983 v zvezi s programskimi jedri, potem so se po krajšem predahu začele sistematično pojavljati v letu 1985. Eno takih je npr. začel Krste Bjelić, odgovorni urednik zagrebške izdaje dnevnika Borba v Nedeljskem dnevniku konec novembra 1985 z naslovom Kaj muči (nekateri) Slovence? (glej Bizilj, Novinarski arhivi stran 83-95). Bjelić je razgovor Bojana Štiha z Josipom Vidmarjem, vzklikanje nacionalističnih gesel na nogometni tekmi, intervju tedanjega predsednika slovenske skupščine Vinka Hafnerja v Ninu in izjavo zgodovinarja Boga Grafenauerja, da je meja slovenske zavezanosti Jugoslaviji pogojena z uresničevanjem samostojnega nacionalnega življenja v njej, povezal v splošen napad na Slovenijo. Poanta članka je bila, da je Slovenija egoistična, nehvaležna za vse, kar ji je dala Jugoslavija in se želi odcepiti, razlika v pogledih med uradno politiko in intelektualci pa naj bi bile samo v tem, kdaj naj bi se to zgodilo. Tovrstno "novokomponirano" novinarstvo je od srede osemdesetih let postalo standardni model načina pisanja o Sloveniji. V letu 1986 lahko v srbskih medijih že prepoznamo obrise sistematičnega spodbujanja protislovenskega razpoloženja, ki izhaja iz domnevnega slovenskega nerazumevanja kosovskega problema in iz podpiranja kosovskih Albancev, spodbujeno pa je bilo tudi s slovenskimi zahtevami v tem času po demokratizaciji sistema (ukinitvev 133. člana o verbalnem deliktu), in vojske (civilno služenje vojaškega roka) in odpravljanju preživelih simbolov (praznovanje Dneva mladosti).

²⁸ Tasić, Kako je ubijena druga Jugoslavija, str. 89-90.

²⁹ Delo v zvezi z Memorandumom je potekalo skrivnostno, šele 24. novembra 1986 so osnovne teze memoranduma objavile beograjske Večernje novosti. Memorandum je bil v Srbiji v celoti objavljen šele leta 1989 v posebni izdaji Duge, prej pa le po odlomkih v posameznih časopisih. Pač pa so za objavo takoj poskrbeli Srbi v diaspori, najprej v ZDA. Pisci so vedno znova tudi ponavljali, da gre za še ne dokončano delo, "načrt" da bi se s tem zavarovali.

³⁰ O tem je bilo precej pisanja in raznih namigovanj. Najprej zaradi domnevne Kučanove izjave na sestanku slovenske in srbske delegacije leta 1990, da Slovenija priznava Srbom pravico do življenja v skupni državi in nato o domnevnem dogovarjanju med Miloševićem in Kučanom v času brezplodnih sestankovanj predsednikov republik v prvi polovici leta 1991, ki ga je Kučan zanikal). Po nekaterih ustnih virih naj bi se leta 1990 predstavniki Demosa sestali s predstavniki srbske opozicije (Bučar, Pučnik in Rupnik z Koštunico, Čavoškim in Đindićem). Po pisanju ameriških novinarjev naj bi se predstavniki slovenskih (Demosovih) oblasti v Beogradu sestali s Čosićem (ki tedaj sicer ni imel nobene funkcije) in podpisali tajni sporazum, da drug drugemu priznavajo državne interese. Uspešen pa je bil dogovor med Drnovškom in Jovićem o umiku JLA iz Slovenije v času

Odnos slovenskih oblasti do federacije v prvi polovici osemdesetih let je bil tih in zagrizen, a v glavnem jalov boj z naraščajočo centralizacijo, ki močno spominja na štirideseta in začetek petdesetih let. "Kaže, da Slovenija v zadnjem času prihaja v precej ostre dialoge v federaciji. Skorajda ni ukrepa, ki ga predlaga federacija, da mi do njega ne bi imeli svojega stališča," je leta 1981 ugotovil tedanji tihi in umirjeni predsednik slovenskega predsedstva Viktor Avbelj.³¹ Položaj je bil še težji, ker so tudi zahodne države, ki so Jugoslavijo prek Mednarodnega monetarnega sklada in drugih institucij reševale iz dolžniške krize, rešitev videle v krepitvi moči centra, pač v prepričanju, da je krivec za nastalo stanje v avtarkičnosti jugoslovanskega sistema in so svojo pomoč pogojevale s povečanimi pristojnostmi za zvezne organe. Beograjska administracija si je pri slovenskem upiranju enostavno pomagala tako, da je vlada sprejelačasne ukrepe, kadar zakon v zvezni skupščini ni bil sprejet, ali pa je bil izvršen pritisk prek partijskih organov.³²

Velikokrat pa so slovenski predstavniki popustili tudi sami. "V Beogradu se namreč že formira mnenje, ki ga proglašajo za slovensko folkloro, češ najprej zaostrijo, potem pa popustijo, treba je samo vzdržati štirinajst dni, pa bodo tudi Slovenci dali soglasje", je tako politiko kritiziral tedanji predsednik Gospodarske zbornice Slovenije Marko Bulc.³³

Slovenski politiki so se zavedali, da boj z zvezno vlado pri pragmatičnih vprašanjih vodi v neuspeh, dilemo pa so videli predvsem v vprašanju ali se bo krepilo samoupravljanje (združeno delo) ali država,³⁴ ne pa v zgrešenosti sistema. Zato tudi niso našli učinkovitega sredstva, s katerim bi pritisk federacije ublažili, če že ne odpravili. V zvezni vladi in finančnih institucijah je imela za časa vlade Milke Planinc Slovenija številčno močno ekipo: Zvoneta Dragana, Janka Smoleta, Jožeta Florjančiča (finančni minister), Staneta Dolanca (notranji minister); v Mikuličevi vladi je Janez Zemljarič postal celo podpredsednik. Kljub temu pa je pri slovenski politiki ostajala stara dilema, ki se je prvič pojavila konec šestdesetih let, po decentralizaciji: ali reševati svoje probleme prek Beograda, z maksimalnim angažiranjem v federaciji, ali sodelovati le toliko, kolikor je nujno, sicer pa se znotraj manevrskega prostora, ki ga dopušča sistem, ukvarjati predvsem s sabo. Prvo opcijo je zagovarjalo nekaj politikov iz starejše garniture, zlasti Mitja Ribičič, ter nekaj mlajših politikov, ki so svojo prihodnost videli na zveznih funkcijah (Janez Zemljarič, proti koncu osemdesetih let tudi Dušan Šinigoj, ki je potihem računal na zvezno preimersko funkcijo in potem dr. Janez Dmrovšek). Ribičič se je v začetku osemdesetih let zavzemal, da bi Slovenci kar največ energije vložili v jugoslovanski stabilizacijski program in druge reforme, pri čemer naj bi federacija

brionskih pogajanj (kar so Hrvati in Bosanci imeli za dogovor v svojo škodo, Mesić pa je celo edini glasoval proti temu sklepu v predsedstvu SFRJ). Že po razpadu Jugoslavije je tedanji jugoslovanski premier Milan Panić na haaški konferenci o Jugoslaviji avgusta slovenskemu zunanjemu ministru Ruplu 1992 ponujal priznanje Slovenije v zameno, da ta prizna ZRJ Jugoslaviji nasledstvo SFRJ.

³¹ Arhiv predsedstva, Magnetogram 50. seje P. SRS, 9. september 1981, str. 12.

³² "Lani so (ob vprašanju povečanega proračuna, ki se mu je Slovenija uprla, op. B. R.) sprožili razpravo na CK ZKJ, po principu preglasovanja in demokratičnega centralizma smo potem morali to uresničevati". Arhiv predsedstva, (Magnetogram 30. seje P. SRS, 16. 12. 1983, str. 43; razprava Tilke Blaha).

³³ Arhiv predsedstva, Magnetogram 34. seje P. SRS, 11. 4. 1984, str. 8.

³⁴ Arhiv predsedstva, Magnetogram 12. seja P. SRS, 19. 1. 1983 str. 38, razprava Franceta Popita.

kadrovske probleme reševala po Kitajskem receptu "strokovnost, revolucionarnost, poštenost, mladost."³⁵ Drugo opcijo je od starejših politikov sprva zagovarjal zlasti France Popit, potem pa zaradi občutka nemoči tudi vedno več drugih. Politika "streljanja s topovi na Beograd iz domače trdnjave", kot jo je nekoč ježno označil Kučan, je bila tudi temeljna značilnost alternativnih in kasneje opozicijskih gibanj, ki z Beogradom niso imela nobenega stika. Dejansko je slovenska politika potem kombinirala obe ravnanji, pazila je, koga bo poslala v Beograd, vendar je najmočnejše ljudi (podobno kot Srbija) obdržala doma (Kučan npr. leta 1989 ni hotel kandidirati za člana v zveznem predsedstvu).

Druga dilema, ki se je hkrati pojavljala, je bilo vprašanje načelnosti: glede na to, da je bila Slovenija v federaciji vztrajno preglasovana, so nekateri politiki zagovarjali stališče, naj pač ne oponira več ampak v praksi ravna po svoje: "Samo mi se v Jugoslaviji držimo (dogovorjenega, op. B. R.), ker smo avstrijski birokrati. Mi se z njimi pričkamo in delamo sami sebi težave, čeprav je popolnoma jasno, da bomo ostali sami, sedem proti ena. Naj teče po svoje. Potem pa se bo sestalo predsedstvo CK ZKJ in spet zagrozilo s partijsko kaznijo. Saj imamo lanskoletne izkušnje."³⁶ Drugi so temu ugovarjali: "Mislim, da se ne smemo postaviti na tako stališče, da bomo v skupščini nekaj sprejeli, izvajali pa drugače. Če to sprejememo pomeni to konec sistema, federacije in vsega. Potem je to konec."³⁷

Kot se kaže skozi zapisnike sej najvišjih slovenskih organov, slovensko politiko od Titove smrti do leta 1987 /88 lahko strnemo v nekaj temeljnih točk. Na gospodarskem področju je precej jasno stališče razvite republike, ki se upira zahtevam po socializaciji dolgov, vplačevanju v t.i. fond vzajemnosti in solidarnosti, ki so ga za pokrivanje izgub uporabljale zlasti druge republike, povečevanju pomoči nerazvitim, povečevanju dajatev v zvezni proračun, povečevanju odstotka direktnih virov načina financiranja federacije v škodo kotizacije in sploh centralizaciji pooblastil ter raznim ukrepom zaradi gospodarske krize, ki so uvajali administrativno razdeljevanje dobrin, podobno tistemu po koncu druge svetovne vojne.³⁸

Na področju delovanja federacije je to upiranje težnjam po poenotenju nekaterih pomembnih segmentov družbe kot so izobraževanje (tu so upor sicer sprožili kulturniki, a ga je politika z zamudo podprla), znanost in veliki infrastrukturni sistemi (pošta, železnica, elektroenergetski sistem), ki naj bi bili neučinkoviti zaradi "razbitosti" po republikah. Ena od točk, kjer je Slovenija ostajala nemočna, je bilo večanje birokratskega aparata,³⁹ ki je izkoriščal politične blokade v predstavniških organih za večanje svojih pooblastil in moči.⁴⁰

³⁵ Arhiv predsedstva, Skupna seja P. SRS in P. CK ZKS, 23. 5. 1983.

³⁶ Arhiv predsedstva, Magnetogram 30. seje P. SRS, 16. 12. 1983, str. 39; razprava Franceta Popita.

³⁷ Arhiv predsedstva, Magnetogram 30. seje P. SRS, 16. 12. 1983, str. 40; razprava Viktorja Avblja.

³⁸ Slovenske oblasti so se npr. soočale s tako absurdnimi zahtevami kot je bila, da bi za celotno Jugoslavijo enotno uredili proizvodnjo kruha (magnetogram 12. seje P. SRS 19. 1. 1983, str. 37, razprava Andreja Marınca).

³⁹ Zvezna vlada je javnost zavajala s podatki, da zmanjšuje svojo porabo, dejansko jo je povečevala, kar so kazali podatki o skokovitem naraščanju števila zaposlenih. Medtem, ko je bilo leta 1963 v zvezni administraciji zaposlenih 6.000 ljudi (dodatnih 2.000 pa na čakanju), je ta številka do začetka osemdesetih let narasla na 12.000, leta 1983 pa je znašala že 16.000 po nekaterih podatkih celo 18.000 (Arhiv predsedstva, magnetogram 29. seje P. SRS, 17. 11. 1983).

⁴⁰ Eden od takih primerov je bil, da so v Svetu guvernerjev Narodne banke Jugoslavije namesto

Na področju zunanje politike je bila to težnja, da si Slovenija izbori več možnosti za neposredne stike (kar je bil predvsem njen gospodarski interes), enakopravnejšo zastopnost v diplomaciji in tudi jezikovno enakopravnost na tem področju.⁴¹

V drugi polovici osemdesetih let je novo dimenzijo v slovenski politični prostor in s tem tudi v odnose med Slovenijo in federacijo prinesel nastop slovenske opozicije, ki je v smislu formuliranja nacionalnega programa dosegel vrh leta 1987 s 57. številko Nove revije. Tedaj še ne formirana opozicija je s tem prevzela programsko pobudo. Do tedaj je bilo nacionalno vprašanje namreč nekaj, kar je komunistična oblast imela izključno za svojo domeno. Za sprejem jugoslovanske ustave iz leta 1974 je bil najbolj zaslužen slovenski politik Edvard Kardelj in oblasti so izhajale iz prepričanja, da ustava iz leta 1974 Sloveniji pravno-formalno omogoča uresničevanje nacionalnih pravic. Ocenjevale so, da bi vsako spreminjanje zvezne ustave vodilo k ponovni centralizaciji. V dokumentih ali govorih posameznih voditeljev je bil sicer sem in tja zapisan kakšen stavek, da je ZKS zavezana čebinskemu izročilu (ustanovnemu kongresu KPS leta 1937 na Čebinah nad Trbovljami, ki je prihodnost slovenskega naroda videl v svobodni zvezi jugoslovanskih narodov), vendar s pristavkom, da slovenski narod lahko živi le v demokratični in enakopravni Jugoslaviji. Z zaostrovanjem krize, ko je postajalo jasno, da socializem ni rešil nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji, pa so vodilni politiki v zavutih formulacijah poudarjali, da je ZKS v prvi vrsti zavezana svojemu narodu (torej postavljanje nacionalnega principa pred razredni). Niso pa tega upali povedati naravnost, še manj pa o tem tvegati splošno razpravo. Ko je konec leta 1983 predvojni slovenski komunist France Klopčič napisal nacionalni program in zahteval, da o njem razpravlja centralni komite, so ga na dveh internih sestankih zavrnili, širšo razpravo pa preprečili.⁴² Razprava o položaju slovenskega naroda se je začela odvijati zunaj partijskih forumov, v raznih člankih in razpravah ter na okroglih mizah. Razredno - nacionalnega koncepta, ki ga je med vojno in po njej udejanila KPS (ZKS) in po katerem naj bi v družbi imel dominantno vlogo delavski razred z ZK na čelu, ta pa naj bi kot avantgarda "skrbela" tudi za nacionalno vprašanje, je bilo sredi osemdesetih let praktično že konec.

Vprašanje položaja Slovenije v Jugoslaviji (hkrati tudi vprašanje politične ureditve) je v drugi polovici osemdesetih let (od 1987 dalje) postalo glavno polje tekmovalnosti med socialističnimi oblastmi in delom kritično razpoložene strokovne javnosti oziroma deloma že oblikovano opozicijo. Poleg 57. številke Nove revije so

konsenza uveljavili odločanje z glasovanjem. NBJ pa je bila glavni center finančne moči federacije, iz nje so naredili "centralno ustanovo za vse mogoče potrebe od izgub do financiranja uvoza, izvoza, vojske, razvojnih potreb, proračuna federacije." (Arhiv predsedstva, magnetogram 6. seje P. SRS, 12. 11. 1986, str. 40; razprava Milice Ozbič).

⁴¹ Eno od (neuspešnih) prizadevanj je bilo, da bi bile mednarodne konvencije ki so zadevale Slovenijo, pisane tudi v slovenskem jeziku. Konvencija z Italijo o vzdrževanju kopenske meje npr. je bila pisana samo v srbohrvaške jeziku, čeprav je zadevala izključno Slovenijo, kar je - poleg načelnega vprašanja o enakopravnosti - zadevalo tudi povsem praktične zadeve (srbohrvaško poimenovanje slovenskih krajev in gora). Podobno je bilo z obrazci v konzularnih in diplomatskih predstavništvih po svetu, ki so bili izključno v srbohrvaščini, zaradi česar so se zlasti pritoževali slovenski izseljenci, ki niso bili večji tega jezika.

⁴² Več o tem glej: Božo Repe: Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetka osemdesetih let. Borec 3/4, 1992, str. 286-298.

bili glavni predmet spora amandmaji na ustavo SFRJ, ki so prišli v obravnavo leta 1988 in ki jim je opozicija očitala, da vodijo v večjo centralizacijo na nekaterih področjih, oblast pa jih je zagovarjala zaradi ekonomskih reform, ki naj bi jih omogočile, zaradi česar jih je slovenska skupščina tudi podprla. Društvo pisateljev in Sociološko društvo sta ustanovili svoji ustavni komisiji, ki sta se kasneje združili v Zbor za ustavo, ta pa je začel pripravljati svoj osnutek slovenske ustave. Opozicija je namreč izhajala iz stališča, da mora Slovenija najprej sprejeti svojo ustavo in se šele nato dogovarjati o oblikah povezave z drugimi jugoslovanskimi republikami oziroma federacijo. Ustavne spremembe naj bi po mnenju opozicije v končni fazi pripeljale do konfederativne ureditve Jugoslavije, sprostitev zasebnega podjetništva, ukinitve monopolne vloge ZKJ in uvedbe političnega pluralizma (neposredne volitve z več kandidati).

Na politično razmerje sil v Sloveniji je v letu 1988 močno vplivalo sojenje četverici in ustanovitev Odbora za varstvo človekovih pravic, ki je združil vso opozicijo v Sloveniji, pa tudi t.i. znotrajpartijsko alternativo in nastopal kot enakopraven sogovornik slovenski oblasti. Proces je bil posledica večkratnih poskusov jugoslovanskega armadnega vrha, da disciplinira (ali zamenja) slovensko vodstvo, če ne drugače tudi z uvedbo izrednih razmer. Ti poskusi se zaradi vrste razlogov (razmerje sil v federaciji, legalizem dela vojaških oblasti, nejasna zakonodaja, pravočasna reakcija slovenskih oblasti na najvišjih državnih in partijskih forumih) niso posrečili, vojski pa je vendarle uspelo izvesti sodni proces.⁴³ Konflikt med JLA in Slovenijo se je nadaljeval še kasneje; maja 1990 je npr. prišlo do krize zaradi odvzema orožja teritorialni obrambi s strani JLA, leto kasneje, maja 1991 se je nadaljeval z incidentom v Pekrah, vrh ter hkrati razplet pa je dosegel junija 1991 z napadom JLA na Slovenijo.

Po sojenju četverici se je odbor porazdelil po političnih zvezah, ki so nastale v prvih mesecih leta 1989, formalno pa je odbor deloval še do aprila leta 1990.⁴⁴ Novoustanovljene zveze so v politično življenje vstopile z zelo različnimi programi, nekatere so poudarjale predvsem vprašanje demokracije, druge so v ospredje postavljale vprašanje naroda in (ali) svojo politično podobo gradile na protikomunizmu in protijugoslovanstvu.⁴⁵

⁴³ Dokumentacijo v zvezi s procesom hrani Arhiv državnega zbora. Arhiv Odbora za varstvo človekovih pravic je shranjen v Arhivu republike Slovenije, sicer pa je o delovanju odbora zelo dobro študijo napisal novinar in član kolegija odbora Ali H. Žerdin (Generali brez kape, Ljubljana 1997).

⁴⁴ O tej porazdelitvi glej Ali H. Žerdin, Generali brez kape, str. 323–326.

⁴⁵ Poleg Slovenske kmečke zveze (Ivan Oman), in Zveze slovenske kmečke mladine, ki sta kot stanovski organizaciji nastali že 12. 5. 1988, je bila 11. 1. 1989 ustanovljena Slovenska demokratična zveza (Hubert Požarnik); 16. 2. 1989 Socialdemokratska zveza Slovenije (France Tomšič); 5. 6. Jugoslovanska zveza (Matjaž Anžurjev); 10. 3. 1989 Slovensko krščansko socialno gibanje (Peter Kovačič), iz katerega je kasneje izšla krščanskodemokratska stranka Lojzeta Peterleta; 31. 3. Meščanska zelena stranka (Marek Lenardič); 11. 6. 1989 Gibanje zelenih (Dušan Plut); 21. 9. 1989 Združenje za jugoslovansko demokratično pobudo (Rastko Močnik), poleg njih pa še nekatere skupine (Skupina 88, ki jo je vodil Franco Juri in Debatni klub 89, ki sta kasneje prestopila v ZSMS). Nekaj časa so obstajale tudi razne druge zveze, ki pa so propadle ali se preimenovala, npr. Akademsko anarhistična antizveza, Zveza delavcev, Antikomunistična zveza. Kot samostojni organizaciji sta se registrirali tudi Zveza društev-ŠKUC in Slovenska študentska zveza. (ARS, arhiv SZDL; ae 825–826, škatla 432, Seznam novoustanovljenih zvez in njihovi programi.)

Do konsenza med oblastni in opozicijo je prišlo sedemindvajsetega februarja 1989, ko so jugoslovanske razmere opozicijo in oblast pripeljale do skupnega nastopa na zborovanju v Cankarjevem domu, ki je bilo namenjeno podpori stavkajočim rudarjem na Kosovu.

Na zborovanju, ki ga je formalno organizirala SZDL, so bili govorniki tako iz vrst oblasti (Kučan), kot opozicije (predstavniki zvez in skupin). Zborovanje je v Srbiji izzvalo silne reakcije, ocenjevali so, da so se vse sile v Sloveniji (vključno z ZK) združile proti Srbiji in Jugoslaviji. Srbske oblasti so pred zvezno skupščino organizirale velik miting (s protesti so prvi začeli beograjski študenti, ki so podpirali Miloševića). Na mitingu so zahtevali, obračun z albanskimi voditelji, ljudje so jokali in kričali, da Jugoslavija razpada na Kosovu in v Sloveniji. Slovenski predstavniki v zveznih organih, zlasti na sejah predsedstva SFRJ in predsedstva CK ZKJ so bili deležni hudega, sicer že večkrat preživetega političnega pritiska, ki ga je Kučan napovedal že vnaprej: "Današnja seja predsedstva CK ZKJ bo takšna, kot jih je bilo to leto že ne vem koliko. Najprej skoncentriran napad, ki ga bodo sprožili Srbi preko Dušana Čkrebića, potem bo tu Slobodan Milošević s svojimi štirimi, petimi stavki, da so oni Jugoslavija, mi pa smo pritepenci in potem ta orkester, ki ga imajo sedaj od Vojvodine do Črne Gore in Makedonije."⁴⁶ Seja P. CK ZKJ je nato trajala štirinajst ur, spremenila pa se je v splošen napad na slovensko politiko.

Zborovanju v Cankarjevem domu je sledila gospodarska vojna Srbije proti Sloveniji, dejansko pa tudi prekinitev političnih odnosov.

Politični konsenz, dosežen ob zborovanju, sta opozicija in oblast poskušali formalizirati v Koordinacijskem odboru organizatorjev zbora v Cankarjevem domu, ki pa ni prinesel konsenza. Zato je opozicija 8. maja 1989 na protestnem zborovanju zaradi aretacije Janeza Janše (moral je oditi na prestajanje kazni) javno predstavila Majniško deklaracijo in začela zanj zbirati podpise.⁴⁷ Oblasti so za teze iz Majniške deklaracije v prvih reakcijah menile, da "zahtevajo slovensko državnost brez socializma, samoupravljanja in Jugoslavije". Kljub temu je delovna skupina Koordinacijskega odbora z delom nadaljevala in 29. maja sprejela Temeljno listino Slovenije 1989.⁴⁸ Temeljna listina je na vztrajanje pozicijskih sil (zlasti sindikata) še omenjala samoupravni socializem, zveza komunistov, ki se je tudi zavzemala, da v besedilo pride pojem "vladavina dela" pa je menila, da se suverenosti ne da graditi samo na slovenskem narodu, ampak na vseh državljanih Slovenije.⁴⁹ Temeljna listina je še izhajala iz možnosti, da bi Slovenci živeli v Jugoslaviji pod predpo-

⁴⁶ ARS I, Stenografske beležke s sestanka predsednika predsedstva CK ZK Slovenije Milana Kučana in starejših članov ZKS, 28. februar 1989.

⁴⁷ Majniško deklaracijo so podpisali Društvo slovenskih pisateljev, Slovenska demokratska zveza, Slovensko krščansko socialno gibanje in Socialdemokratska zveza Slovenije. Odbor za varstvo človekovih pravic se pod deklaracijo ni podpisal, prav tako ne ZSMS. Razlika v pogledih v zvezi z Majniško deklaracijo je izhajala iz razumevanja "političnih prioritet" (kot je to označil Ali H. Žerdin). ZSMS-jevski del (kasnejša liberalna stranka) je izhajala predvsem iz splošnih človečanskih pravic (suverenosti ljudstva), medtem ko je drugi, pogojno rečeno "narodnjaški" blok, na prvo mesto postavljaj narodno pravico (suverenost naroda).

⁴⁸ ARS, fond SZDL, AS 537, začasno številčenje RK SZDL, tehnična enota 1,012; Zapis s 7. Sestanka koordinacijskega odbora organizatorjev zbora v CD, z dne 16. 5. 1989.

⁴⁹ ARS, fond SZDL, AS 537, začasno številčenje RK SZDL, tehnična enota 1,012; Razne pripombe in dopisi v zvezi s temeljno listino.

stavko, da se bo ta demokratizirala. Zaradi številnih usklajevanj in kompromisov je bila Temeljna listina bolj kompromisna od Majniške deklaracije in v tedanjem pregretem političnem ozračju tudi bistveno manj odmevna.⁵⁰ Iz različnih razlogov pa jo je podpisal le del sodelujočih v koordinacijskem odboru.⁵¹ Opozicija ji je v naslednjih mesecih očitala, da vnaprej pristaja na federalni okvir in zaradi tega "že zdaj (decembra 1989, op.p.) postaja močna ovira slovenskega političnega osamosvajanja."⁵² Kljub kritičnim ocenam pa je tudi Temeljna listina upravičila svojo funkcijo, saj so se pogledi opozicije in oblasti v razpravah o obeh dokumentih približali. Na sestanku Koordinacije je bil tako med drugim sprejet tudi sklep, da naj skupščina že pri sprejemanju amandmajev k slovenski ustavi upošteva zahteve Temeljne listine. Koordinacija se je tudi dogovorila, da bo na prihodnjih sejah razpravljala o zakonu o političnem združevanju in volilnem zakonu.⁵³

Med aprilom in junijem 1989 so v javno razpravo prišli tudi amandmaji na ustavo SRS, ki jih je pripravila skupščinska ustavna komisija. Na njeno delo je posredno ali neposredno precej vplival Zbor za ustavo, ki je komisiji redno pošiljal svoja stališča, spodbujal pa tudi pritisk javnosti. Ustavni amandmaji so v vseh organih zveznega vodstva in tudi v vodstvu ZKJ naleteli na izredno ostro nasprotovanje in so njihov sprejem hoteli na vsak način preprečiti.⁵⁴ Ponovno je bila v zraku nevarnost uvedbe izrednega stanja, še zlasti, ker je zvezno ustavno sodišče ocenilo, da amandmaji niso v skladu z jugoslovansko ustavo, predsednik zveznega predsedstva dr. Janez Drnovšek pa je bil na obisku v ZDA (obisk je nato prekinil in prišel v slovensko skupščino na proglasitev sprejetja amandmajev). Kljub temu je slovenska oblast pritisk zdržala (seja CK ZKJ, na kateri so hoteli prisiliti slovenske komuniste, da preprečijo sprejetje amandmajev, je trajala celo noč, ves čas pa jo je prenašala televizija). Dne 27. septembra 1989 so bili amandmaji v slovenski skupščini sprejeti. Sprejeti amandmaji so ustavno omogočali prehod iz socialističnega v tržno gospodarstvo in iz enopartijskega sistema v večstrankarsko demokracijo (črtano je bilo tudi določilo o vodilni vlogi zveze komunistov), hkrati pa si je Slovenija v odnosu do federacije vzela tudi več pristojnosti (zlasti na

⁵⁰ V Majniški deklaraciji so bila zapisana bolj radikalna stališča in sicer: 1. Hočemo živeti v suvereni državi slovenskega naroda. 2. Kot suverena država bomo samostojno odločali o povezavah z južnoslovanskimi in drugimi narodi v okviru prenovljene Evrope. 3. Slovenska država je lahko utemeljena le na spoštovanju človekovih pravic in svoboščin, demokraciji, ki vključuje politični pluralizem, družbeni ureditvi, ki bo zagotavljala duhovno in gmotno blaginjo v skladu z naravnimi danostmi in v skladu s človeškimi zmoglostmi državljanov Slovenije.

⁵¹ Ni je podpisala ZSMS, prav tako ne Komisija za pravičnost in mir pri Slovenski pokrajinski škofovski konferenci, od drugih družbenopolitičnih organizacij pa je podpis odrekla tudi Zveza borcev, medtem ko so je ZKS, SZDL in sindikati podpisali, prav tako pa nekatere alternativne skupine (npr. Debatni klub 88) in vrsta drugih organizacij in društev (npr. Društvo 2000 iz katerega je izšlo krščansko-socialno gibanje). SZDL je za Temeljno listino sicer zbrala kar 420.000 podpisov, vendar se je akcija čez poletje postopoma razvodenela.

⁵² Tine Hribar, *Slovenci kot nacija*, Ljubljana 1994. Odločitev za samostojnost, Mladina, 29. 12. 1989

⁵³ ARS, fond SZDL AS 537, začasno številčenje RK SZDL, tehnična enota 1,012. Zapisnik z 8. Sestanka Koordinacije organizatorjev zbora v CD, 22. 6. 1989.

⁵⁴ Zvezni časopis Borba je delovno gradivo amandmajev v posebni prilogi objavil 7. avgusta isti, in nanje se je nato v Jugoslaviji vsul plaz kritik. Kritizirani ali popolnoma zavračani so bili zlasti tisti amandmaji, ki govorijo o pravici do samoopredelitve, odcepitve in združitve in amandmaji o ekonomski suverenosti in zmanjševanju pristojnosti federacije na ozemlju Slovenije 1989.)

gospodarskem področju), kot jih je določala zvezna ustava. Nekateri amandmaji so bili tudi posledica izkušenj z armadnimi pritiski in s procesom proti četverici (npr. določilo, da akti, ki so v nasprotju z določbami o ustavni pravici jezikov narodov in narodnosti, na področju SR Slovenije niso veljavni, ali da izredno stanje lahko razglasi samo skupščina SRS).

Dialog med opozicijo in oblastjo se je potem, ko sta ločeno predstavili svoje poglede skozi Majniško deklaracijo in Temeljno listino, obnovil septembra 1989. Koordinacijski odbor zbora v Cankarjevem domu se je preimenoval v Okroglo mizo političnih subjektov na Slovenskem (običajno imenovano Smoletova okrogla miza). Vendar so oblasti izkoriščale dejstvo, da so imele pobudo znova v svojih rokah, saj se jim je zaradi sprejetja amandmajev ugled v javnosti močno dvignil, dodatno pa ga je okrepila prepoved mitinga, ki so ga za 1. december 1989 napovedovali Miloševići privrženci v Ljubljani.⁵⁵ Zato je okrogla miza razpadla, opozicija pa je 27. novembra 1989 uspela ustanoviti skupno predvolilno koalicijo Demos (demokratska opozicija). Osnovni točki Demosovega volilnega programa sta bili suverena Slovenija in parlamentarna demokracija, precejšen del volilne strategije pa je temeljil na protikomunizmu.

V začetku leta 1990 se je slovenski predvolilni prostor dokončno oblikoval. Nekdanje zveze so se preoblikovale v klasične politične stranke, prav tako pa nekdanje družbenopolitične organizacije.⁵⁶ Zveza komunistov Slovenije je zadnji, 14. kongres zveze komunistov Jugoslavije (moral bi potekati od 20.-24. januarja 1990, pa se je predčasno končal 22. januarja) zapustila ker niso bili sprejeti njeni predlogi o političnem pluralizmu in družbeni reformi ter o preoblikovanju ZKJ v zvezo samostojnih organizacij. S tem je razpadla še zadnja vsejugoslovanska organizacija (poskus, da bi ZK svoje delo nadaljevala kot nova stranka z imenom ZK - Gibanje za Jugoslavijo ni uspel, prav tako pa ne poskus zveznega premiera Anteja Markovića, da organizira svojo jugoslovansko stranko, saj do zveznih volitev ni več prišlo).

Na volitvah aprila 1990 je zmagal Demos. Nove oblasti so se torej soočile z vprašanjem, kako splošno obljubo o vzpostavitvi lastne države tudi uresničiti. Za končno dosego tega cilja je bila seveda nujna osamosvojitve, torej izločitev (bodisi sporazumna "razdružitev" bodisi enostranska "odcepitev") Slovenije iz Jugoslavije. V pravnem smislu je to pomenilo najprej prenos ustavnih samostojnosti z zvezne države na slovensko državo, potem pa tudi efektivni prevzem oblasti.

V začetni fazi po zamenjavi oblasti je med pozicijo in opozicijo vladalo precejšnje nezaupanje. Pri nekaterih vladnih strankah je šlo za prepričanje, da morajo "osamosvojitveni projekt" izpeljati same, saj naj bi opozicijske stranke

⁵⁵ Slovenske oblasti so miting prepovedale kljub pritiskom iz Beograda in kljub temu, da se je za dovolitev mitinga zavzemal tudi ameriški ambasador Warren Zimmerman (po več kot 40 mitingih po južnih delih države in nasilni zamenjavi oblasti v Vojvodini na Kosovu in v Črni gori.)

⁵⁶ Zveza socialistične mladine se je preimenovala v Liberalno demokratsko stranko 10. 11. 1989, Zveza komunistov Slovenije je staremu imenu dodala novo - Stranka demokratske prenovе februarja 1990 (12. 11. 1990 v Socialdemokratsko prenovo Slovenije), Socialistična zveza se je v Socialistično stranko preimenovala marca 1990. Zveza borcev je ostala nestranskarska organizacija, potihem pa je podpirala predvsem komuniste. Nekdanji socialistični sindikati, ki so prav tako imeli status družbenopolitične organizacije, so se pod pritiskom konkurenčnih sindikalnih organizacij začeli ukvarjati predvsem s sindikalnimi vprašanji.

(večinoma naslednice nekdanjih družbenopolitičnih organizacij) osamosvojitvene procese zgolj zavirale. Vendar so bili različni pogledi tudi v vladajoči koaliciji. Zlasti vlada se – soočena z realnim stanjem gospodarske situacije – ni navduševala za radikalne ukrepe.⁵⁷ "Vmesno" stanje je vladi ustrezalo tudi zato, ker je z njim lahko opravičevala slabe gospodarske razmere in drastično znižan standard ter se izgovarjala, da zaradi kaotičnih jugoslovanskih razmer ne more uresničiti predvolilnih obljub o izboljšanju gospodarskega položaja. Opozicija se je predvsem bala, da osamosvojitvena politika ne bi izzvala centra k represivnim ukrepom, opazne pa je bilo tudi precej "jugonostalgije" in strahu pred revanšizmom. Zato so bile razmere v skupščini precej napete. V takih razmerah je predstavnik ene od vladajočih strank v parlamentu predlagal sprejetje deklaracije o suverenosti republike Slovenije. Deklaracijo je parlament sprejel 2. julija 1990, bila pa je mešanica politične deklaracije in pravnega akta.⁵⁸ Deklaracija je povzročila nejevoljo pri opozicijskih strankah (ki so jo sicer podprle da se ne bi zamerile javnosti). Opozicija je vladajoči koaliciji zamerila, ker z deklaracijo ni bila seznanjena, pa tudi sicer je menila da gre zgolj za še en manifestativen proglas, ki nima velike konkretne vrednosti. O deklaraciji se pripravljavci niso posvetovali niti s predsedstvom Republike Slovenije, ki je pred tem, 25. junija, že pripravilo izhodišča za novo ustavo in jih posredovala skupščini. Vendar samo deklaraciji niso sledili tudi konkretni ukrepi, tako da na razvoj političnega dogajanja ni imela večjega vpliva.

V razmerah stopnjujoče se politične polarizacije je nato pri delu vplivnih Demosovih politikov in ideologov začelo prevladovati spoznanje, da izpeljava osamosvojitve ne more biti zgolj projekt enega dela političnih sil ampak nacionalni projekt, da mora oblast – če želi dejansko doseči efektivno samostojnost – imeti za to podporo večine političnih sil in tudi prebivalstva. Zato je v ospredje znova prišlo vprašanje ustave, ki se je v parlamentu sprejemala z dvotretjinsko večino. Če bi za ustavo glasovala večina poslancev v parlamentu, bi jo potem dali na referendum in ob pozitivnem izidu bi slovenski narod na ta način izrazil jasno voljo, da želi živeti v suvereni državi.

Ustavo so po volitvah na osnovi osnutka, ki ga je pripravil Zbor za ustavo, v skupščini pripravljali predstavniki pozicije in opozicije skupaj. Vendar za sprejetje ustave potem, ko je opozicija prišla na oblast, ni bilo velikega navdušenja. Sprejem

⁵⁷ Več kot tretjina slovenskega gospodarstva je bilo tesno povezano z jugoslovanskim trgov in v razmerah gospodarske krize bi hitra enostranska odcepitev brez temeljitih priprav po ocenah vodilnih slovenskih ekonomistov za Slovenijo pomenila gospodarski zlom. Zato si je glavni gospodarski strateg in podpredsednik vlade dr. Jože Mencinger prizadeval za postopno gospodarsko osamosvajanje. Mencinger je sicer maja 1991 odstopil, ker je predsednik vlade Lojze Peterle mimo njega hotel izpeljati gospodarsko reformo in privatizacijo po neoliberalističnem "univerzalnem" modelu, ki ga je za Slovenijo pripravila ekspertna skupina Jefferya Sachsa (Sachs je z manjšimi modifikacijami enak model pred tem "prodajal" tudi v Latinski Ameriki in nekaterih drugih vzhodnoevropskih državah). Razlog za strategijo postopnega osamosvajanja je bilo tudi dejstvo, da so bili mednarodni gospodarski in politični dejavniki slovenskim osamosvojitvenim težnjam absolutno nenaklonjeni, kar je v prvi vrsti prizadevalo ekonomske odnose, ki so se s tujino odvijali predvsem preko Beograda.

⁵⁸ Deklaracija je razglasila suverenost Slovenije, zahtevala od zveznih organov, da bodo v Sloveniji morali poslovati po njenih zakonih, Slovenija pa bo z ustavnim aktom določila, kateri zvezni zakoni v Sloveniji ne veljajo. Parlament naj bi sprejel novo ustavo v letu dni, slovenski delegati pa naj ne bi več sodelovali v zveznem parlamentu.

nove ustave bi namreč pomenil drugačno strukturo državne ureditve, razpust parlamenta in razpis novih volitev, kar pa ljudem, ki so pravkar prišli na oblast, ni ustrezalo. Poleg tega pa se je vladajoča koalicija tudi znotraj sebe razhajala v mnogih ideoloških in drugih vprašanjih, ki pa bi jih ustava morala zajeti (vprašanje ločitve cerkve od države, vprašanje splava in še vrsta drugih vprašanj). Pri delu vladajočih politikov je tudi prevladovalo prepričanje, da se morajo najprej utrditi na oblasti in politično moč podkrepiti s pridobitvijo ekonomskih temeljev (s pomočjo privatizacije in denacionalizacije), šele nato pa naj bi na vrsto prišla "prava" osamosvojitev. Pomemben je bil tudi zunanjepolitični dejavnik: posamezne stranke so v času prehoda v večstrankarski sistem imele podporo tudi v tujini pri sorodnih strankah in te so jih svarile pred odcepitvijo.

Del intelektualcev (sicer piscev ustave) v Demosu je v takih razmerah spoznal, da ustava ne bo sprejeta do 23. decembra 1990, kot so v vrhu Demosa načrtovali in da utegne osamosvojitev zastati, če bo v pravnem smislu vezana samo na sprejem ustave ali celo zgolj zakonodaje. Zato je novembra 1990 oživil idejo o plebiscitu (ki jo je sicer brez uspeha v parlamentu 4. oktobra 1990 že predlagala opozicijska Socialistična stranka, to je nekdanja SZDL). O plebiscitu so najprej razpravljali v Demosu. Ko je bila ideja tam (sicer z zadržki pri nekaterih strankah) sprejeta, so se začela tudi pogajanja z opozicijskimi strankami. Kljub razlikam so stranke zmogle enotnost in zakon o plebiscitu je bil v parlamentu sprejet z 203 glasovi za, nobenim proti in s štirimi vzdržanimi. Pred glasovanjem pa so posamezni poslanci iz desničarskih vrst, kljub temu, da so njihove stranke že podpisale sporazum, še skušale spremeniti sklep, da je plebiscit uspešen, če glasuje zanj večina vseh volilnih upravičencev. Pri tem so kritizirali opozicijske stranke, češ da so z vztrajanjem pri tako visokih zahtevi želele plebiscit izničiti, te pa so odgovarjale, da samo relativna večina plebiscitu ne bi dala kredibilnosti ne doma in ne v tujini. Plebiscit (izveden je bil 23. decembra 1990, rezultati so bili uradno razglašeni 26. decembra) je uspel (glasovanja se je udeležilo 93,2% volilnih upravičencev, za samostojnost pa je glasovalo 88,2% volilnih upravičencev). Odločitev naj bi bila uresničena v šestih mesecih, to je najkasneje do 26. junija 1991. Skupščina je sprejela tudi konvencijo Sveta Evrope o spoštovanju človekovih pravic in Izjavo o dobrih namenih, ki jo je predložilo Predsedstvo Slovenije in v kateri je bilo izrecno zapisano, da samostojnost Slovenije ni uperjena proti drugim narodom v Jugoslaviji. S to izjavo je slovenska država zagotovila pravice vsem narodnim manjšinam in pripadnikom drugih narodov s stalnim bivališčem v Sloveniji, možnost kulturnega razvoja in možnost, da dobijo slovensko državljanstvo, če to želijo. Mednarodna skupnost se je na plebiscit odzvala negativno, predstavniki mednarodnih institucij so ignorirali povabilo, naj kontrolirajo izvedbo plebiscita.

Sam plebiscit še ni pomenil, da je Slovenija Jugoslavijo kar odpisala. Sledili so poskusi prepričevanja predstavnikov, da bi se dogovorili o zvezi suverenih republik (konfederaciji), ki pa niso uspeli. Razmere v Jugoslaviji so se vedno bolj zaostrovale, dokler z napadom JLA na Slovenijo ni prišlo do začetka njenega fizičnega razpada, ki pa je bil le logična posledica psiholoških, političnih, kulturnih in ekonomskih procesov dezintegracije v osemdesetih letih.